

AURELIUS ZIJN ZOON
COMMODOUS ALS OPVOLGER
AAN. DIT WERD ZO'N
BETREURENSWAARDIGE
GEBEURTENIS DAT EEN
SENATOR ZEI: 'VAN VADER OP
ZOON GAAN WE VAN DE
GOUDEN EEUW OVER OP HET
STENEN TIJDPERK'.

Gordiaantje

Image-building in het oude Rome

MARTIJN ICKS

Een tweeduizend jaar oude zeepbel

'Caligula was inderdaad een maniak', kopte de Volkskrant van 12 augustus 2003. Aanleiding was de vondst van de resten van Caligula's paleis op het Forum Romanum. Hieruit konden archeologen opmaken dat de keizer een belangrijke tempel gebruikte als toegangspoort tot zijn residentie. Het bewijs was geleverd: de monarch was volslagen krankzinnig en mat zichzelf goddelijke status aan.

Romeinse keizers komen in het voortgezet onderwijs nauwelijks aan de orde. Het weinige dat de gemiddelde scholier weet, is afkomstig uit de spectaculaire verhalen die de ronden doen. De heersers van het Romeinse Rijk worden daarin vrijwel onveranderlijk afgeschilderd als gevaarlijke gekken en wellustelingen. Neem bijvoorbeeld de filmklassieker *Quo Vadis* (1951). Keizer Nero wordt neergezet als een volslagen gestoorde en amorele tiran. Zijn absurde artistieke pretenties verleiden hem ertoe Rome in brand te laten steken. In een beroemde scène bezingt de keizer vanaf zijn balkon het razende vuur, dat op datzelfde moment de huizen van zijn onderdanen in de as

Martijn Icks studeert geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zijn doctoraalscriptie gaat over de machtsrepresentatie van keizer Heliogabalus.

legt. Het is een variant op een verhaal dat al in de Oudheid werd verteld. In die versie beval Nero de brand om plaats te maken voor de bouw van een nieuw paleis. Nog altijd zijn in Rome T-shirts te koop waarop de verdorven monarch is afgebeeld: liggend op een comfortabele sofa, genietend van een goede kelk wijn, terwijl achter hem de tempels in lichterlaaie staan. Als we op dergelijke voorbeelden afgaan, lijkt het alsof het Romeinse Rijk voortdurend heeft gezocht onder het juk van de meest perverse, schuimbekkende tirannen. Vreemd eigenlijk, dat de Romeinse keizers dan toch zoveel eeuwen in staat bleken de orde te handhaven in een aanzienlijk deel van de toenmalig bekende wereld.

Goede keizers, slechte keizers

Natuurlijk ligt de historische werkelijkheid iets minder eenvoudig dan die stereotypen doen vermoeden.

Vaak blijken de feiten bij nauwkeurige bestudering tot een minder spectaculair, maar genuanceerder oordeel over het karakter en bestuur van de antieke monarchen te leiden. Niettemin is het opmerkelijk hoe lang men zelfs in wetenschappelijke kringen is blijven denken in termen van 'goede keizers, slechte keizers'. Het patroon is duidelijk herkenbaar in Gibbons monumentale werk *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1788). Ook in negentiende- en twintigste-eeuwse studies komen de stereotypen onmiskenbaar naar voren. De 'slechte' keizers zijn degenen die het meest bekend (en geliefd?) zijn bij het grote publiek: figuren als Caligula, Nero en Commodus. Stuk voor stuk worden deze tirannen gekenmerkt door dezelfde verdorven karaktertrekken: wellust, krankzinnigheid, grootheidswaanzin en weelde. Vaak plegen ze incest met familieleden, laten ze zichzelf als god-

Keizer Commodus (180-192)

Commodus was volgens de antieke geschiedschrijvers een domme, wrede en gestoorde man; in alles het tegendeel van zijn vader Marcus Aurelius. Hij doste zich uit met de knuppel en het leeuwenvel van Hercules, en trad als gladiator op in de arena.

den aanbidden en wentelen ze zich in de meest overdadige luxe. Uiteraard maken ze een potje van het rijksbestuur. Daarentegen blinken de 'goede' keizers – mannen als Augustus, Trajanus en Marcus Aurelius – uit door hun bescheidenheid, gematigdheid en gezonde verstand. Onder hun kundige leiding beleefde het Romeinse Rijk zijn hoogtijdagen.

Waar komt deze polarisatie tussen bekwame en onbekwame leiders vandaan?

De invloed van de senaat

Het antwoord is te vinden in de Oudheid zelf, toen de levens van de keizers voor het eerst werden opgetekend. De meeste geschiedschrijvers waren afkomstig uit de senaat: het bestuurlijke orgaan dat ten tijde van de Romeinse Republiek het belangrijkste machtsblok vormde. Met de komst van de eerste keizer: Augustus

(27 v.Chr.-14 n.Chr.), kwam er een einde aan de suprematie van deze oude elite. Voortaan zwaaiden de keizers de scepter. Sommige monarchen hielden de senaat in ere, maar anderen gingen hun eigen gang en lieten de senaat volkomen links liggen. Het was dit onderscheid dat vaak van doorslaggevend belang was voor de wijze waarop de keizers na hun dood in geschiedkundige werken werden opgetekend. Degenen die goede banden met de senaat hadden onderhouden, zoals Trajanus, konden in veel gevallen rekenen op een 'goede pers'. Anderzijds kwamen keizers die zich van de senaat hadden afgewend, zoals Nero en Commodus, er in de geschiedenisboeken meestal bekaaid van af. Ook keizers die de Romeinse tradities met voeten hadden getreden, werden door de conservatief ingestelde senaat negatief beoordeeld. Hetzelfde gold voor keizers die zich grillig en onvoorspelbaar hadden ge-

dragen, of – het ergste van alles – senatoren om het leven hadden gebracht.

Commodus, schurk of held?

Onze bronnen zijn dus allesbehalve objectief. Zo schildert de senator en geschiedschrijver Cassius Dio een inktzwart beeld van keizer Commodus, die hij beschouwde als een gevaarlijke gek. Commodus op zijn beurt koesterde een grote achterdocht jegens de senaat en liet het bestuur zo veel mogelijk over aan een aantal vertrouwde ondergeschikten. Bovendien trad hij in de laatste jaren van zijn regering zelf als gladiator in het Colosseum op, zoals we in de Hollywoodfilm *Gladiator* (2000) kunnen zien. In de ogen van de traditionele Cassius Dio was zulk gedrag voor een keizer volstrekt onacceptabel. In zijn geschiedwerk trekt hij het optreden van Commodus dan ook zonder enige terughoudendheid in het belachelijke.

TEGEN DE GEWOONTE VAN DE DYNASTIE IN, WEESE MARCUS AURELIUS ZIJN ZOON COMMODOUS ALS OPVOLGER AAN. DIT WERD ZO'N BETREURENSWAARDIGE GEBEURTENIS DAT EEN SENATOR ZEI: 'VAN VADER OP ZOON GAAN WE VAN DE GOUDEN EEUW OVER OP HET STENEN TIJDPERK'.

COMMODOUS PREFEREERDE HET VRIJBUITERSLEVEN BOVEN ZIJN VERANTWOORDELIJKHEIDEN. HET TIJDPERK VAN DE BRILJANTE EN SERIEUZE ANTONIJNKE KEIZERS EINDIGDE IN DUISTERNIS MET DEZE MAN DIE IN 192 WERD VERMOORD. EEN DATUM DIE HET BEGIN VORMT VAN EEN SOMBERE PERIODE IN DE GESCHIEDENIS VAN ROME, BEKEND ALS 'DE VAN DE DYNASTIE VAN DE SEVERI EN DE MILITAIRE ANARCHIE' (193-284).

Het is echter maar de vraag of het gewone volk en de soldaten er net zo over dachten. De keizer presenteerde zichzelf in het Colosseum als de grote held van de Romeinen. Het is niet uitgesloten dat sommigen hem ook als zodanig zagen. Wij kennen Commodus voornamelijk uit de werken van Cassius Dio en andere geschiedschrijvers uit de bovenlaag van de samenleving. Onderzoek naar inscripties heeft echter aangetoond dat de nagedachtenis van de gladiator-keizer tot ver na zijn dood in ere werd gehouden, bijvoorbeeld door soldaten. Helaas schreven die geen boeken over hun geliefde heerser. Bijgevolg heeft het elitaire beeld van Commodus als schurk meer dan 1800 jaar de boventoon gevoerd – met de onberekenbare, wrokkige tiran uit *Gladiator* als het hedendaagse resultaat.

De moraal van het verhaal

Wat de moedwillige zwartmakerij van tegendraadse heersers nog verergerde, was de neiging van veel antieke geschiedschrijvers om historische ontwikkelingen te verklaren vanuit de daden van personen. 'Slechte' keizers kregen vaak zonder pardon de schuld van alles wat er maar mis kon gaan in het rijk, of het nu ging om militaire nederlagen, economische malaise, hongersnood of zedelijk verval. Een goed historicus zag er bovendien niet tegenop de feiten zonodig hier en daar wat aan te dikken. Geschiedschrijving was in de Oudheid namelijk niet alleen een wetenschappelijke bezigheid, maar had daarnaast ook belangrijke literaire en moralistische aspecten. Het waarheidsgetrouw weergeven van de feiten was vaak ondergeschikt aan de wens een boeiend verhaal te vertellen, waarin de personen als duidelijke voorbeelden van goed of slecht gedrag werden neergezet. De uitdrukkelijke polarisatie van Romeinse heersers in briljante bestuurders en waanzinnige woestelingen valt voor een belangrijk deel uit deze benaderingswijze te verklaren. Daar komt nog bij dat christelijke schrijvers, die vanaf de vierde eeuw steeds belangrijker werden, natuurlijk weinig moesten hebben van keizers die christenen hadden vervolgd.

Moderne propaganda

Tot ver in de twintigste eeuw hebben historici vertrouwd op het gezag van de antieke auteurs. Stereotypen werden maar al te vaak voor waarheid overgenomen. Pas de laatste decennia heeft men consequenties getrokken uit het gegeven dat de oude bronnen niet altijd even betrouwbaar zijn. Maar de vertekening van de historische werkelijkheid komt niet alleen voor rekening van de antieke geschiedschrijvers, of van hun volgzaame moderne collega's. Ook de Romeinse keizers zelf waren er bewust mee bezig een bepaalde reputatie op te bouwen, die vaak rooskleuriger was dan de werkelijkheid: zij werkten aan hun 'representatie van de macht'. Binnen de geschiedwetenschap staat dit onderwerp tegenwoordig erg in de belangstelling. Waarschijnlijk is dat deels het gevolg van de rol die de grote ideologieën hebben gespeeld bij de vestiging en ondergang van twintigste-eeuwse regimes. Hitler wist bijvoorbeeld de machtigste man van Duitsland te worden, omdat de ideeën die hij verkondigde veel mensen aanspraken – met de Tweede Wereldoorlog tot gevolg. En het failliet van het heilstaatsdenken droeg in belangrijke mate bij tot de val van de communistische regimes van het Oostblok.

Kortom, propaganda blijkt voor een leider van wezenlijk belang om zijn positie te legitimeren. Als hij zijn onderdanen niet het juiste verhaal weet te verkopen, kan hij zijn macht alleen maar handhaven door middel van geweld en onderdrukking – zelden een oplossing voor de lange termijn. Dit inzicht blijkt niet alleen voor de twintigste eeuw te gelden, maar net zo goed voor vroeger tijden.

Machtsrepresentatie in de Oudheid

De eerste oudheidkundige studie die de aandacht richtte op verbeelding van de macht was *Augustus und die Macht der Bilder* van Paul Zanker uit 1987. In dit baanbrekende werk liet Zanker zien hoe onder keizer Augustus een bepaalde rijksideologie tot stand kwam, die met

Hierboven: Keizer Heliogabalus.

Rechts: In de negentiende eeuw vervaardigde Alma Tadema het schilderij *The Roses of Heliogabalus*. Hierop werd afgebeeld hoe de decadente keizer zijn gasten zou hebben bedolven onder een regen van rozenblaadjes, waardoor ze stikten.

name in de kunst werd uitgedragen. Met behulp van deze ideologie kon Augustus zijn positie als eerste Romeinse keizer verstevigen. Andere historici gingen verder op de weg die door Zanker was ingeslagen. Ze onderzochten hoe keizers bepaalde denkbelden naar voren brachten door middel van bouwwerken, standbeelden, munten, en zelfs in de titels die ze voerden. Geleidelijk drong daarbij het besef door dat beeldvorming naar twee kanten werkt. Naast de zender ging men ook steeds vaker kijken naar de *ontvangers* van ideologische boodschappen. Dit blijkt uit titels als *Art and the Roman Viewer*. Macht wordt tegenwoordig niet alleen meer gezien als iets dat een heerser aan zijn onderdanen oplegt, maar tegelijkertijd ook als iets dat bestaat bij gratie van de bereidheid van de onderdanen om zich door de heerser te laten overheersen. Met andere woorden, macht komt niet alleen van boven, maar ook van beneden.

Die inzichten hebben veel veranderd. Een van de belangrijkste veranderingen heeft plaatsgevonden in de kijk op Romeinse kunst. Terwijl

kunstwerken voorheen voornamelijk werden beschouwd als een hulpmiddel om historische feiten te verifiëren, benadert men ze nu als de verbeelding van de keizerlijke macht bij uitstek. Of het nu ging om de friezen op triomfbogen of de minutieuze afbeeldingen op munten, overal waar het mogelijk was drukte de keizer door middel van symbolen en metaforen zijn macht uit. Daarbij wilde hij niet alleen laten zien dat hij heerste, maar ook waarom dat recht hem toekwam. Als zijn onderdanen deze uitleg accepteerden, was zijn positie als leider gewaarborgd. Kunstwerken droegen dus boodschappen uit die voor de keizer van het grootste belang waren. In de woorden van de historicus Jás Elsner: *'Art was power!'*

Heliogabalus, de valse zoon

Een mooi voorbeeld van de consequenties die een verkeerde presentatie voor een heerser kon hebben, is keizer Heliogabalus (218-222). Deze

veertienjarige jongen was een wel erg onwaarschijnlijke kandidaat voor het Romeinse keizerschap. Heliogabalus woonde in de Syrische stad Emesa, waar hij hogepriester was van de lokale zonnegod Elagabal. Zijn rijke oma wilde hem op de troon zetten. Ze betaalde een kapitaal aan het Romeinse legioen dat in de buurt van de stad was gelegerd. In ruil daarvoor riepen de soldaten Heliogabalus tot keizer uit. Dit gebeurde met het argument dat de jongen een bastaardzoon was van Caracalla, een voorgaande keizer. In dat verhaal zat een kern van waarheid (Heliogabalus was in feite Caracalla's achterneef), maar waarschijnlijk waren er ook toen genoeg mensen die eraan twijfelden. Niettemin sloten veel soldaten zich bij de jonge pretendent aan. De zittende keizer werd verslagen en Heliogabalus trok triomferend Rome binnen.

Om te verhullen dat hij de troon onrechtmatig had verkregen, legde

hij er sterk de nadruk op dat hij van Caracalla afstamde. Zo liet hij herdenkingsmunten voor zijn zogenaamde vader slaan en liet hij zich in inscripties en documenten aanduiden als 'zoon van'. Hij hernoemde zich zelfs Marcus Aurelius Antoninus, wat Caracalla's officiële naam was geweest. Met die naam verwees hij tegelijkertijd naar Antoninus Pius, die een van de meest positieve reputaties had van de keizers uit het Romeinse verleden. Heliogabalus zou echter met een heel wat minder gunstige reputatie de geschiedenis ingaan.

De regering van de nieuwe keizer begon rustig genoeg. Er deden zich geen grote problemen voor in het rijk. De staatszaken werden waarschijnlijk afgehandeld door Heliogabalus' gehaaid oma. Zelf interesseerde de jonge monarch zich voornamelijk voor de verering van zijn Syrische zonnegod. De zaken liepen uit de hand toen hij deze god

Literatuur

P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* (München 1987).

R.L. Fox, *De droom van Constantijn. Heidenen en christenen in het Romeinse rijk 150 n. C.-350 n. C.* (Amsterdam 1989).

J. Elsner, *Art and the Roman Viewer. The Transformation of Art from the Pagan World to Christianity* (Cambridge 1995).

J.E. Lendon, *Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World* (Oxford 1997).

O.J. Hekster, 'Volmaakte monsters. De extreme beeldvorming rond Romeinse keizers', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998) 337-351.

C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty* (Berkeley - Los Angeles 2000).

V. Hunnink, *Het schandelijke leven van Heliogabalus, de decadentste keizer van Rome* (Amsterdam 2001).

O.J. Hekster, *Commodus. An Emperor at the Crossroads* (Amsterdam 2002).

L. de Blois e.a. (eds.), *Impact of Empire III. The Representation and Perception of Roman Imperial Power* (Amsterdam: te verschijnen).

ook aan de Romeinen wilde opdringen. Hij liet zijn hogepriesterschap opnemen in de officiële keizerlijke titulatuur en verhef Elagabal tot nieuwe oppergod, boven Jupiter. Er werd een grote tempel gebouwd, het Heliogabalium, waarin alle cultob-jecten van andere godsdiensten moesten worden verzameld. De keizer zelf danste in zijn priestergewaden rond een zwarte steen, die zijn god symboliseerde. Ook offerde hij regelmatig vele dieren in grootse plechtigheden, waarbij de hogere standen geacht werden aanwezig te zijn.

Zijn meest spraakmakende daad was zijn huwelijk met een Vestaalse maagd. Waarschijnlijk probeerde Heliogabalus op die manier een band te smeden tussen zijn Syrische cultus en de religie van de Romeinen. Als Romeins keizer en hogepriester van Elagabal stond hij aan het hoofd van een nieuwe religieuze orde, begunstigd door zijn onoverwinnelijke Syrische zonnegod.

Een jammerlijk einde

De dierste hervormingen van Heliogabalus vielen bij de Romeinen

niet in goede aarde. Gewoonlijk was religieuze tolerantie de norm in het oude Rome, maar dat er op zo'n ingrijpende wijze inbreuk werd gemaakt op de traditionele Romeinse staatsreligie was onacceptabel. De verheffing van Elagabal tot oppergod en het huwelijk met de Vestaalse maagd werden Heliogabalus erg kwalijk genomen. Toen hij zich ook nog tegen zijn populaire neef en erfgenaam Alexander richtte, was de maat vol: de soldaten staken de jongeman neer en sleepten zijn lijk door de straten van Rome. Uiteindelijk gooiden ze hem in de Tiber. Zijn nagedachtenis werd door de senaat vervloekt.

In de geschiedschrijving bracht hij het er niet beter af. De geschiedschrijvers schilderden Heliogabalus af naar het Romeinse stereotype van de oosterling: verwijfd, weelde-zuchtig en wreed. Toch zijn er geen aanwijzingen dat er in de jaren 218-222 sprake was van wanbeleid. De wegen en bouwwerken werden onderhouden, de bestuurlijke posten waren over het algemeen in bewaarde handen en de economische politiek sloot voor een groot deel aan bij die van voorgaande keizers. Het was dus niet bestuurlijk falen dat Heliogabalus de kop kostte.

Keizers in de klas

Om iets te onderwijzen over Romeinse keizers, is het nodig om eerst de achtergrond van het Romeinse Rijk te schetsen. Belangrijke aandachtspunten zijn: wanneer en hoe ontstond het Romeinse Rijk; welke gebieden hoorden erbij; wanneer werd het een keizerrijk; hoe zat het staatsbestel in elkaar (met name de verhouding tussen keizer en senaat)? Vervolgens kunnen er een of meerdere keizers uitgelicht worden; tot de verbeelding sprekende figuren zijn onder anderen Augustus, Caligula, Nero, Trajanus, Marcus Aurelius en Commodus. Informatie kan worden gepresenteerd in teksten die leerlingen zelf lezen, bij voorkeur vertaalde fragmenten van antieke geschiedschrijvers. Hierin staan allerlei vermakelijke anekdotes die de 'feiten' illustreren. Neem je Commodus en Marcus Aurelius, dan is een interessante aanvulling de film *Gladiator*, die, al is het een moderne verdichting, voor het onderwerp relevante en waardevolle fragmenten bevat. Antieke teksten over deze keizers zijn te vinden bij Cassius Dio, Herodianus en in de *Historia Augusta*.

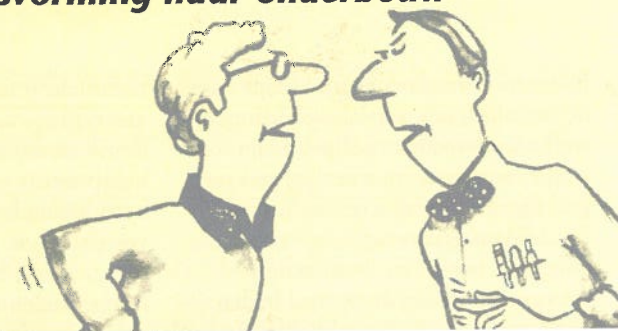
Raadpleeg de VGN-website voor korte informatie en bruikbare bronnen met betrekking tot enkele keizers!

Veeleer was het zijn invoering van een cultus die wezensvreemd was aan het Romeinse religieuze denken. Zolang de jonge monarch zijn macht op een traditionele manier legitimeerde, was er niets aan de hand. Pas toen hij als hogepriester van Elagabal ten tonele verscheen, kwam hij in de problemen.

Keizers in de klas

Representatie van de macht is een interessant en belangwekkend verschijnsel. Bestudering van dit fenomeen bij Romeinse keizers heeft waardevolle inzichten opgeleverd over de manier waarop de Romeinse monarchie functioneerde. In principe is machtsrepresentatie van alle tijden. Het is dan ook zeker de moeite waard om er in de klas aandacht aan te besteden. Niet alleen sluit het onderwijs op deze manier aan bij recente wetenschappelijke inzichten, het is ook een mooie gelegenheid om de leerlingen te leren kritisch met bronnen om te gaan. Romeinse keizers bieden hiervoor een boeiende, relevante casus. Met hun kleurrijke en extreme reputaties zullen zij bij veel leerlingen tot de verbeelding spreken. Per slot van rekening doen ze dat al tweeduizend jaar.

Van basisvorming naar onderbouw

STEFAN BOOM

Het rapport van de commissie-Meijerink

Met tranen in de ogen zat hij laatst achter in de klas.

Oud-hoofdinspecteur voortgezet onderwijs Heim Meijerink zag

een geschiedenisles voor een klas in de onderbouw van het

vmbo. De leraar deed zó haar best, zag hij, daar lag het niet

aan. Maar wat dééd ze? Ze liet haar klas een invuloefening

maken met allemaal feitjes over Anne Frank. Leerlingen van

die leeftijd moeten het echter voor zich kunnen zien, zich met

niemand kunnen identificeren. Dan gaat een vak meer leven en

leert een kind iets.

Onder de kop: 'Lesprogramma is nu veel te zwaar en te

versnipperd, commissie-Meijerink wil onderbouw middelbare

scholen hervormen' stond deze anekdote in de NRC van

16 november 2003. Het maakte mij benieuwd naar het

rapport van de commissie. Inzicht in de aard van het vak

geschiedenis blijkt uit dit citaat niet erg.

De niet-cursieve stukken van het hierna volgende artikel zijn geciteerd uit het rapport.

De Taakgroep Vernieuwing Basisvorming (onder voorzitterschap van Heim Meijerink) heeft een tussenrapport gepubliceerd met de resultaten van haar onderzoek naar de basisvorming. Leerkrachten, leerlingen en ouders zijn daarvoor uitgebreid geïnterviewd en bevraagd. 'Contouren van de nieuwe onderbouw', de titel van het rapport, beginnen zich inderdaad af te tekenen.

Wat staat in het rapport over geschiedenis? Een computer is daarvoor erg handig: vul als zoekterm 'geschiedenis' in, en je kunt het rapport zo scannen op passages waarin het daarover gaat. Als we hier de passages waarin geschiedenis aan bod komt wat ruimer weer-geven, dan doen we het geheel van het rapport geen onrecht. Het eerst komt geschiedenis aan bod als het gaat over leerstandaarden.

Leerstandaarden

'In relatie tot globaal geformuleerde kerndoelen is de vraag van belang naar de wenselijkheid van leerstandaarden. In de opdrachtbrief wordt de Taakgroep gevraagd om aan de hand van uitgewerkte en geconcretiseerde kerndoelen van de vakken wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis en het leergebied Mens en natuur te adviseren over de wenselijkheid van leerstandaarden op het niveau van de kaderberoeps-